

İLHANLILARDA EYALET TEŞKİLATI

THE PROVINCE ORGANIZATION IN ILKHANIDS*

İbrahim GÜNEŞ**

Makale Bilgisi

Başvuru: 09.01.2022

Kabul: 25.07.2022

Article Info

Received, Jan,09,2022

Accepted: Jul,25,2002

Öz

Büyük Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası olarak İran merkezli 1256-1353 yılları arasında Ceyhun Nehri'nden Anadolu içlerine kadar alanda hâkimiyet kuran İlhanlıların siyasî tarihleri araştırmacılar tarafından önemli ölçüde irdelenmişse de devlet teşkilatı hususu söz konusu olduğunda birçok meselenin yeterince aydınlığa kavuşturulmadığı görülmektedir. Bunda kaynakların el verişsiz olması ve bu mevzuları çözüme kavuşturacak yeterli resmî vesikanın günümüze ulaşmamasının büyük etkisi vardır. Lakin tüm kaynak azlığına rağmen İlhanlı devlet teşkilatı hakkında bir takım bilgilere sahip durumdayız. Bu bilgileri kullanarak da bazı değerlendirmeler yapmak da mümkündür. Bundan hareketle bu çalışmada devlet teşkilatı içerisinde mühim bir yer edinen eyalet teşkilatı hakkında bir değerlendirme yapılması amaçlanmaktadır. Nitekim Çalışmanın amacı, İlhanlı Devleti'ne bağlı eyaletlerin sayısı ve sınırlarını tespit etmek, bu eyaletlerde nasıl bir yönetim hiyerarşisi kurulduğunun değerlendirmesini yapmaktır.

Anahtar kelimeler: İlhanlılar, devlet teşkilatı, eyalet teşkilatı

Abstract

Ilkhanate, a part of the Great Mongolian Empire and the center of Iran, established dominance in the area from the Ceyhun River to the interior of Anatolia between 1256-1353. Although the political history of the Ilkhanate has been extensively studied by researchers, on the contrary, when it comes to the province organization, it is seen that many issues related to this issue are not sufficiently clarified. The main reason for this situation is the inadequacy of resources and the lack of sufficient official documents to resolve these issues. However, despite the lack of resources, we have some information about the Ilkhanid province organization. It

*Bu makale tarafımızca hazırlanan *Abâkâ Han Devrinde İlhanlı Devleti Tarihi (663-681/1265-1282)* adlı tezden üretilmiştir.

** Dr., Muğla, ibrahimgn02@gmail.com. Orcid no: 0000-0002-2080-8870, Muğla-Türkiye.

is also possible to make some evaluations using this information. From this point of view, it aims to make an evaluation about the provincial organization, which has a very important place in the Ilkhanid state organization. As a matter of fact, the study will determine the number and borders of the provinces affiliated to the Ilkhanate State and evaluate what kind of administrative hierarchy was established in these provinces.

Key Words: *Ilkhanids, government agency, state organization*

Giriş

Moğollar, XIII. asrın başında Cengiz Han'dan zamanında başlayan ve halefleri devrinde hız kesmeden devam eden istila sürecinde, İslam toprakları başta olmak üzere Çin'den Avrupa içlerine kadar devam eden büyük bir imparatorluk kurmayı başarmışlardır. Cengiz Han, henüz sağlığında iken bu toprakları çocukları ve torunları arasında paylaşmıştı. Lakin imparatorluğun doğal sınırlarına ulaşmasıyla ülke toprakları Kubilay, Çağataylı, Altın Orda ve İlhanlılar olmak üzere dörde bölünmüştür. Çağataylı, Altın Orda ve İlhanlılar, resmî olarak Büyük Moğol İmparatorluğu merkezi sayılan Kubilay Hanlığı'na bağlı olmalarına rağmen hanedan içi sebeplerden dolayı buna sadece İlhanlılar riayet edebilmiştir. 1252 yılındaki kurultay sırasında Moğol İmparatorluğu'nun batı topraklarının yönetilmesi ve yeni yerleri ele geçirmesi için gönderilen Hülegü tarafından temelleri atılan İlhanlılar, hem bu toprakları Moğol İmparatorluğu adına yönetmek hem de yeni topraklar ele geçirmek birçok ciddi teşebbüslerde bulunmuşlardır.

İlhanlılar, bir asırdan daha az ömürlü olmalarına rağmen, İran başta olmak üzere Azerbaycan, Horasan, Anadolu, Irak ve el-Cezire bölgelerinde hâkimiyetleri hem Moğol tarihi hem de Türk-İslam tarihinde siyasi ve askerî hadiseler hususunda çok mühim bir yere sahiptir. Fakat bunların dışında en önemli özellikleri ise Sasaniler (226-651) ve Büyük Selçuklular (1040-1157) gibi kendilerinden önce gelen birçok devletin yönetsel unsurlarına ilave olarak Orta Asya kültürüne ait yönetim özelliklerini bir arada uygulamış olmalarıdır. Bu da devlet yönetimi hususunda kendilerinden sonra gelecek birçok devlet üzerinde derin etki bırakmalarını sağlamıştır.

Hülegü'nün (1256-1265) batıya gelmesinden önce Moğollar tarafından zapt edilen topraklarla birlikte yeni ele geçirilen toprakların sorunsuz bir şekilde yönetilmesi ve vergilerin daha rahat toplanabilmesi için birtakım çalışmalar yapılmış ve bu da İlhanlı eyalet teşkilatının temelini oluşturmuştur. İlhanlılar, esas itibariyle kendilerinden önceki yönetim yapılarının bazıları muhafaza etmişler de bu dönemde kendilerine has bazı yönetsel uygulamaları hayat geçirmeyi başardıkları da anlaşılmaktadır. Bu vesile ile

çalışmamızda İlhanlı eyalet teşkilatının genel bir çerçevesinin çizilmesi amaçlanmaktadır.

1. İlhanlı Eyaletleri

Mengü Han (1251-1259) tarafından, imparatorluğun genişlemesi ve Çin ile İran gibi bölgelerdeki bitmek bilmeyen karışıklıklara son verilmesi için 1252 yılında yeni bir kurultay düzenlenmiştir. Buna göre Mengü Han, ortanca kardeşi Kubilay'ı Çin'de bozulan istikrarı tekrar temin etmek için gönderirken¹, en küçük kardeşi Hülegü'yü de İsmailî² kaleleri başta olmak üzere Irak ve Suriye'yi kendilerine tâbi kılmalarını, gerekirse cebir kullanmasını emretmiştir³. Hülegü'nün tarih sahnesinde belirmesi ve tarihte İlhanlı Devleti adıyla anılacak siyasi teşekkülün kuruluş süreci de bu görevlendirme ile ilişkilidir⁴.

İlhanlı devri tarihçilerinden Reşîdüddîn (öl. 1318), Mengü Han'ın Hülegü'yü batıya doğru yönlendirirken Cengiz Han'ın (1206-1227) yasa ve yosununun kaidelerini büyük ve küçük işlerde uygulayarak Amuderya'dan (Ceyhun) Mısır beldelerine kadar yaymasını, Horasan'ın Kuhistan'dan başlayarak kaleleri ve hisarları yıkmasını, ardından Irak'a yönelerek burada taşkınlık yapan Kürt ve Lurları ezdikten sonra Bağdad halifesinin itaate mecbur bırakılmasını, şayet mukavemet gösterirse de Bağdad'ı almasını emrettiğini, almakla görevlendirdiği toprakları aldıktan sonra Hülegü'nün büyük ordularla İran memleketinde hükümdar olarak kalmasını fakat bu işleri yerine getirdikten sonra asıl ordugâhına dönmesini buyurduğunu

¹ Cüveynî, *Tarih-i cihangüşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1999, s.487.

² İsmailîler, Şia'nın müfrit bir koludur. Cafer el-Sadık'ın 765'te ölmesi ile yerine oğlu İsmail'in geçmesi gerekirken, küçük oğlu Musa'nın geçmesi sonucu Şiiler arasında büyük bir ihtilaf çıkmıştır. İşte bu ihtilaf neticesinde İsmail'in yakın arkadaşlarından Ebü'l-Hattab bir öğreti hazırlamış ve öğreti daha sonra yaygınlaşmıştır. Fırkanın çıkışından yaklaşık bir buçuk asır boyunca propagandalarını gizli tutarak Irak'ın güneyi, Basra Körfezi ve İran bölgesinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Fakat bunların açık tarihi 1090 yılında Hasan Sabbah'ın Alamut'u ele geçirmesiyle başlar. Bk. Bernard Lewis, "İsmailîler", *İA*, V/II, s. 1120-1124.

³ Cüveynî, s. 487-490; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, Tsh. Abdulhay Habîbî, II, Kabil 1342, s.189; Türkçe çevirisi: *Tabakât-ı Nâsırî, Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, Çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 153; Ch'ang Te, Ch'ang Te, *Si shi ki (1259)*, Trans. E. Bretschneider, *Medieval Researches*, I, London 1888, s.122; Muineddîn Natanzî, *Müntehabüt-tevarih-i Mu'inî*, Nşr. Pervin İstahrî, Tahran 1383, s.109; Mirhând, *Ravzatü's-safa fi sireti'l-enbiyâ ve'l-mülük ve'l-hulefâ*, Nşr. Abbas Perviz, V, Tahran 1375, s.228 vd; Hândmir, *Habib-i siyer fi ahbarü'l-beşer*, Tsh. M. Debirsiyaki, III, Tahran 1362 s.94; Rıza Kulî Han Hidayet, *Fihristü't-tevarih*, Nşr. Abdu'l-Hüseyn Nevaî, Tahran 1373, s.153.

⁴ Cüveynî, s. 487 vd.

yazmaktadır⁵. Hülegü de bu sebeple ilk olarak Horasan'a girmiş ve buranın yöneticileri kendisine itaatlerini bildirmişlerdir. Bu suretle daha önceki tarihlerde Moğollar tarafından zapt edilen Horasan'dan Anadolu'ya kadar olan topraklar da onun kontrolüne girmiştir. Ardından Moğollara direnen İsmailîlere bağlı Alamut ve Sünnî İslam dünyasının merkezi sayılan Bağdad da Moğol topraklarına katılmıştır. Fakat Suriye her ne kadar zapt edilmişse de Memlûklar (1250-1517) karşısında alınan Ayn-ı Calut yenilgisi sebebiyle Moğollar, Fırat'ın doğusuna atılmışlardır⁶.

İlhanlı topraklarının önemli bir kısmı, yukarıda da işaret edildiği üzere, daha önce Moğollar tarafından zapt edilen bölgeler ile birlikte Hülegü'nün 1252-1260 yılları arasındaki batıya karşı yaptığı seferler sırasında ele geçirdiği topraklardan oluşmaktaydı. Hülegü'den sonraki İlhanlı tarihinde ise ciddi bir toprak ele geçirilememiştir. Onun halefi olan hükümdarlar, mevcut toprakları korumaya gayret etmişlerdir. Her ne kadar Abâkâ (1265-1282)⁷ ve Gazan (1295-1304)⁸ gibi bazı İlhanlı hükümdarları Memlûklara karşı büyük seferlere çıkmışlarsa da bu seferler de netice itibari ile ülke topraklarında bir değişikliğe sebep olmamıştır. Ayrıca daimî olarak Anadolu toprakları Memlûklar, Azerbaycan toprakları Altın Orda Devleti (1241-1502), Horasan toprakları ise Çağataylı Hanlığı (1227-1370) saldırılarına maruz kalmıştır.

Yukarıda da işaret edildiği üzere İlhanlıların kuruluşu ile birlikte Moğol İmparatorluğu'na bağlı Ceyhun Nehri'nin batısından Anadolu-Kafkasya-Musul-Bağdad hattı boyunca uzanan topraklar, Hülegü'nün kontrolüne girdiği görülmektedir. Bu topraklarda hem yerle hanedanlıklar hem de bağlı devletler bulunmaktaydı. Öyle ki Cengiz Han devrinden itibaren başlayan seferler sırasında Çin'den Anadolu işlerine kadar geniş topraklar ele geçirilmiş veya buradaki yönetimler itaatlerini bildirmişlerdi. Salgurlular (1148-1286), Kertler (1245-1389), Fadluyeler (1056-1355), Yezd Atabekliği (1030-1318), Kutluğhanlar (1222-1306), Büyük (1155-1424) ve Küçük (1184-1597) Lur Atabeklikleri, Bavendiler (665-1349) ve Bâduspânîler (665-1598) gibi birçok yerel siyasî yönetimler daha önce Büyük Moğol İmparatorluğu'na verdikleri vergi sebebiyle tabi bir statüdeydiler. Hülegü'nün batıya yürümesiyle

⁵ Reşidüddîn, *Câmiü't-tevârih*, Tsh. Muhammed Rûşen ve Mustafa Müsevî, II, Tahran 1373, s. 976-977; Türkçe çevirisi: *Câmiü't-tevârih*, Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesampour Khelejani, TTK Yayınları, Ankara 2013, s.14-15.

⁶ Bu süreç hakkında bk. İbrahim Güneş, "İslam Tarihi Kaynaklarına Göre İlhanlıların Suriye Seferi", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, VII, Sayı 2, 2021, s. 791-804.

⁷ Abâkâ hakkında bk. İbrahim Güneş, *Abâkâ Han Devrinde İlhanlı Devleti Tarihi (663-681/1265-1282)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla 2021.

⁸ Gazan hakkında bk. Osman Gazi Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

İlhanlılara tabi hale gelmişlerdir. Anadolu Selçukluları (1075-1308), Mardin Artukluları (1106-1409), Hısn-ı Keyfa Eyyübîleri (1232-1462), Kilikya Ermeni Krallığı (1080-1375), Gürcü Krallığı (1259-1329) ve Trabzon Rum İmparatorluğu (1204-1478) gibi daha önce Moğol hâkimiyetini tanıyan devletler de yine aynı şekilde tabi olarak İlhanlılara bağlanmıştır. Bu da devlete ait veya devlete bağlanan toprakların muazzam alanı kapsamına sebep olmuştur.

İlhanlılar, sahip oldukları toprakları yönetmek için ise eski Moğol geleneğine uygun şekilde iki yönde hareket etmişlerdir. Bunlardan ilki kendilerine boyun eğen siyasi teşekküllere dokunmayarak vergiye bağlamışlar, ikinci olarak da bunlara uymayanları ortadan kaldırmışlardır. Hülegü de İran'a gelir gelmez kendilerine direnen İsmailîlere ait Alamut ile birlikte Abbasi Halifeliği'ne (750-1258) bağlı Bağdad'ı zapt ederek bunların varlığına son vermiştir. Musul'daki Lü'lü' Hanedanlığı'nın (1233-1260) başındaki Bedreddin Lü'lü (1233-1259) gibi yerel hanedanlıkların itaatlerini kabul edip bunların varlıklarının devam etmesine müsaade etmiştir.

Hülegü'nün ardından tahta geçen Abâkâ devrinde de yerel hanedanlık ve bağlı devletlerin statülerinin aynen korunduğu görülmektedir. Nitekim Anadolu'da Selçuklu hükümdarı olarak IV. Kılıç Arslan'ı (1257-1266) yerinde bırakmıştır. Fakat burada Abâkâ bir değişikliğe giderek burada doğrudan İlhanlılara bağlı olarak iş yapan bir vali atamıştır⁹. Aynı suretle Mardin Artukluları hükümdarı Fahreddin Karaarslan (1260-1291) yerinde bırakılmıştır. Bununla birlikte Mardin Artuklu toprakları dâhil Diyar-ı Bekr bölgesinin tüm vergi işlerini idare etmek üzere, Fahreddin Karaarslan dışında Celaleddin Tarir ve Melik Razieddin Baba'yı görevlendirilmiştir. Bu görevlendirme ile birlikte her ne kadar bölge Artuklular eliyle yönetilmişse de vergi toplanması, asayişin korunması ve büyük askerî sevkیاتlar sırasında orduların ikmal ve güvenliği gibi meselelerde söz konusu yöneticiler görev yapmışlardır. Kilikya Ermeni Krallığı'nda da Kral I. Hetum (1226-1270) krallığının başında kalmıştır¹⁰.

Fars ve Irak-ı Acem vilayetlerinin önemli bir kısmı Şemseddin Cüveynî'nin oğlu Hacı Bahaeddin Mehmed'e, Gürcistan'ı kral David Oulou (1215-1270) ile birlikte yanına komutanlardan Sadun'a bırakılmıştır. Anlaşıldığı üzere bu kişiler, İlhanlıların yüksek menfaatlerini korumak ve hem

⁹ Reşidüddin/Rüşen-Musevî, II, s. 1061; Türkçe terc. s. 79; Yûnînî, *Zeyl miratü'z-zaman*, II, Haydarabad 1955, s. 347; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004, s. 547.

¹⁰ Reşidüddin/Rüşen-Musevî, II, s. 1061; Türkçe terc. s. 79; Benâketî, *Ravzatü'l-uli el-elbâb fi tevarihü'l-ekâbir ve'l-ensab, Tarih-i Benâketî*, Nşr. Ca'fer Şi'ar, Tahran 1348, s. 427; Mirhând, V, s. 276.

askerî hem de ekonomik anlamda büyük önem haiz bu bölgelerde gerekli asayîşi sağlamak üzere geniş yetkilerle donatılmışlardı. Yerel hanedanlıklardan Salgurluların başındaki Abiş Hatun (1264-1284) yerini korumakla birlikte kendisi küçük yaşta olduğundan Fars Vilayeti'nin İlhanlılar adına *ikta* işlerine bakması için Şemseddin Taziku görevlendirilmiştir¹¹. Herat ve çevresine hakim olan Kert Hanedanlığı de statülerini korumuşlar, ayrıca Nimruz'u da kendilerine bağlamayı başarmışlardır¹². Şebankare merkezli Fadluyelerin de hâkimiyet bölgelerini muhafaza etmelerinde bir sakınca görülmemiştir¹³. Yezd Atabekliği'nin başında bulunan Togaşâh b. Alâuddevle Rükneddîn Salgurşâh'ın (1264-1271)¹⁴ eski konumu kabul edilmiş, Kirman'daki Tuğlukşahlardan başındaki Sultân Haccâc'ın küçük yaşta olmasından dolayı Terken Hatun'un (1257-1282) onunla birlikte yönetime iştirak etmesi uygun görülmüştür¹⁵. Büyük Lur Atabekliği'nin başındaki Şemseddin Alp Argun'u (1258-1274),¹⁶ Küçük Lur Atabekliğinin başındaki Tâceddin b. Hüsâmeddin Halîl de (1258-1278) Hülegü devrindeki statülerini muhafaza etmişlerdir¹⁷. Hülâsa olarak da özellikle hem tabi devlet veya hanedanlıkların statüleri göz önünde alındığında, devletin tüm topraklarını merkezi bir yönetim altında birleştirmekten ziyade bu toprakları doğrudan merkez tarafından yönetilen topraklar, bağlı devletler tarafından yönetilen topraklar ve yerel hanedanlıklar tarafından yönetilen topraklar olmak üzere üç ana başlık altında yönettiklerini söyleyebiliriz.

İlhanlı topraklarının kaç eyalete ayrıldığı ve bu eyaletlerin nereleri kapsadığı hususunda ise kaynakların ittifak ettiği açık bir bilgi bulunmamaktadır. XIV. asır müelliflerinden Hamdullah Müstevfî (öl. 1370), ülke topraklarını Irak-ı Arab¹⁸, Irak-ı Acem¹⁹, Azerbaycan²⁰, Gürcistan²¹, Rum

¹¹ Reşidüddîn/Rüşen-Musevî, II, s. 1061; Türkçe terc. s. 79; Benâketî, s. 427.

¹² Reşidüddîn/Rüşen-Musevî, II, s. 1061; Türkçe terc. s. 79.

¹³ Şebankareî, *Mecmau'l-ensâb*, tsh. Mir Haşim Muhaddes, Tahran 1363, s. 167-169; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 163-164.

¹⁴ Kadı Ahmed Gaffârî, *Târih-i cihanâra*, Tahran tz, s. 83.

¹⁵ Reşidüddîn/Rüşen-Musevî, II, s. 1055; Türkçe terc. s. 75; Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, I, Bombay 1269, s. 291; *Tahrir-i Vassâf*, Tsh. Abdu'l-Muhammed Âyeti, Tahran 1346, s. 177; Handmîr, III, s. 268.

¹⁶ Mustevfî, *Târih-i güzide*, Nşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Tahrân 1364, s. 542-543; Kadı Ahmed Gaffârî, s. 171; Handmîr, III, s. 327.

¹⁷ Mustevfî, *Târih-i güzide*, s. 557-558; Muîneddîn Natanzî, *Müntehab et-tevarih-i Mu'inî*, Nşr. Pervin İstahrî, Tahran 1383, s. 63; Kadı Ahmed Gaffârî, s. 173.

¹⁸ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, Nşr. G. Le Strange, London-Leiden 1915, s. 28-47.

¹⁹ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 47-75.

²⁰ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 75-93.

²¹ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 93.

(Anadolu)²², Ermeniyye²³, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia²⁴, Kürdistan²⁵, Huzistan²⁶, Horasan²⁷, Fars²⁸, Kirman, Mikran ve Hürmüz²⁹, Kirman ve Sistan arası³⁰, Kuhistan, Nimruz ve Zavulistan³¹, Herat³², Belh, Bamyân ve Toğaristan³³, Mazenderan, Kumes, Taberistan³⁴ ve Cilanat³⁵ bölgelerine ayırmaktadır. Ayrıca Hândmir (öl. 1536) gibi İlhanlılar konusunda eserlerine sıklıkla müracaat edilen bir diğer müellif ise İlhanlıların sahip oldukları toprakları Horasan, Sistan, Mazenderân, Şirvan, Arran, Fars, Azerbaycân, Irak-ı Acem, Irak-ı Arap ve Rum olarak göstermektedir³⁶. Fakat anlaşılana o ki bu, idarî bölgeden çok coğrafi bir ayırımdır. Nitekim Hamdullah Mustevfî gibi İlhanlı devrinde yaşamış ve eyaletlerin vaziyeti hakkında doğrudan bilgi veren müellifler, eyaletlerin idarî sınırlarından çok coğrafi bir lokalizasyonla bölgeleri taksim ettikleri görülmektedir.

İlhanlılar hakkında bilgi veren bazı farsça kaynakların eyalet teşkilatı hakkında sarıh bir bilgi vermiyorlarsa da devrin Memlûk kaynaklarında bu konuda daha ayrıntılı bilgilerin bulunduğu görülmektedir. Nitekim Ebü'l-Fida ve İbn Verdî gibi İlhanlılarla çağdaş müellifler ile birlikte İbn Haldûn, Aynî, İbnü's-Şahne ve İbnü's-Sibât gibi daha muahhar kaynaklar, İlhanlı eyaletlerini sekiz kısma ayırmaktadırlar³⁷. Buna göre İlhanlı eyaletleri şu kısımlara ayrılmaktaydı:

1- Horasan (merkezi Nişabur olmak üzere, Tus, Herat, Tirmiz ve Belh),

²² Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 94-100.

²³ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 100-102.

²⁴ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 102-107.

²⁵ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 107-108.

²⁶ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 109-112.

²⁷ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 147-152.

²⁸ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 138-149.

²⁹ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 139-141.

³⁰ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 141-142.

³¹ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 142-147.

³² Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 152-154.

³³ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 155-159.

³⁴ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 159-161.

³⁵ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 162-163.

³⁶ Hândmir, *Düsturü'l-Vüzerâ*, Tsh. Said Nefisî, Tahran 1976, s. 256.

³⁷ Ebü'l-Fida, *Tarih Ebü'l-Fidâ, Muhtasar fi ahbarü'l-beşer*, Nşr. Mahmud Deyyub, II, Beyrut 1997, s. 332; İbn Verdî, *Tarih İbn Verdî, Tetimmet'ü-muhtasar fi ahbarü'l-beşer*, II, Beyrut 1996, s. 211; İbn Haldûn, *Tarih İbn Haldun, Kitâbü'l-'iber ve divanü'l-mübtedâ ve'l-haber fi eyyamü'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi sultâni'l-ekber*, V, Beyrut 2006, s. 643-644; Aynî, *İkdü'l-cümân fi târihi ehli'z-zamân*, Nşr. Muhammed M. Emin, I, Kahire 1987, s. 416-417; İbnü's-Şahne, *Ravzatü'l-menazir fi 'ilmü'l-eva'il ve'l-evahir*, Thk. Seyyid Muhammed Mühenna, Beyrut 1997, s. 265; İbnü's-Sibât, *Sıdkü'l-ahbar*, nşr. Ö. A. Tedmurî, I, Trablus 1993, s. 411.

- 2- Irak-1 Acem (merkezi İsfahan olmak üzere, Kazvin, Kum, Kaşan, Sehruverd, Sicistan, Taberistan, Gilan ve İsmailî beldeleri),
- 3- Irak-1 Arab (merkezi Bağdad olmak üzere, Vasıt, Kufe, Basra, Dinever ve çevresindeki yerler) ,
- 4- Azerbaycan (merkezi olmak Mugan olmak üzere, Hoy, Selmas ve Nahcivan),
- 5- Huzistan (merkezi Şuşter olmak üzere, Ahvaz ve çevresindeki yerler),
- 6- Fars (merkez Şiraz olmak üzere, Kutşen, Kirman, Kazrun ve Bahreyn),
- 7- Diyâr-1 Bekr ve Diyâr-1 Rebia (merkez Musul olmak üzere Amid, Mardin, Meyyâfârikîn, Nisibin, Sincar, Es'ard/Siirt, Ra'su'l-Ayn, Düneyses, Harrân ve Ceziretü'l-İbn Ömer şehirleri),
- 8- Rum (merkezi Konya olmak üzere Malatya, Aksaray, Sivas ve diğer Anadolu şehirleri).

Bir diğer önemli Memlûk tarihçilerinden el-Ömerî (öl.1349) ise İlhanlı sınırını doğu-batı cihetinde Fırat Nehri'nin doğusundan, Ceyhun Nehri'ne, güneyde ise Fars denizi ve Hint sınırları arasında kalan topraklarını kapsamadığını yazarak bir önceki müelliflerin verdiği bilgilerden farklı bir anlatım yapar ve buna ilave olarak merkeze bağlı vilayetlerin sayısının beş olduğunu, bunların da İran, Diyâr-1 Bekr, Azerbaycân, Horasan ve Bilad-1 Rum'u (Anadolu) kapsadığını nakleder³⁸. Onun eserini genellikle referans olarak kullanan Kalkaşendî (öl.1418) gibi Memlûk devrinin önemli bir müellifi ise İlhanlı topraklarının doğudan batıya Ceyhun Nehri'nden Fırat Nehri arasındaki muazzam uzunlukta bir alanı işgal ettiğini, ayrıca ülke sınırlarının Horasan'da Ceyhun nehrinden başlayarak batı da Suriye topraklarının ortasından geçen Fırat nehrine kadar uzandığını, güneyde Hind (İndus) Nehri'nden Kirman başta olmak üzere Anadolu Selçuklu topraklarını içine alacak şekilde batıda Antakya'ya kadarki sahayı kapsadığını, kuzey cenahında ise Moğolların el-Mecavur Lubab, Türkçe'de Demirkapı olarak zikredilen alan arasında kalan Kıpçak toprakları ve Hazar Denizi diğer ismi ile Taberistan denizi olduğunu yazar. Öte yandan ülke hudutları "Güney hududu" (el-Ceziretü'l-Furatiyye, Irak: Babil, el-Dema'in, Bağdad, Sürmenrai, Huzistan ve Ahvaz, Fars, Kirman, Sicistan ve Ruhhec) ve "Kuzey hududu" (Ermeniyye, Azerbaycân, Erdebil, Tebriz, Sultaniyye, Arran, Berde'e, Cibâl, Deylem, Ciyü, Pumin, Tulim, Keskeru, Taberistan, Mazendaran, Kumes, Horasan, Zabulistan, Gur) olmak üzere iki kısma ayırmaktadır³⁹.

³⁸ El-Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-Mustalihu's-Şerif*, Thk. M.H. Şemseddin, Beyrut 1988, s. 65-67.

³⁹ Kalkaşendî, *Subhü'l-'aşâ fi sinâ'atü'l-inşâ*, IV, Kahire 1913-1920, s. 314-398.

Yukarıda adları ve ihtiva ettikleri kayıtlara göre ele alınan kaynaklarda farklı rivayetlerin bulunmasına rağmen hem İlhanlı hem de Memlûk kaynaklarında isimleri sıklıkla geçen Azerbaycan, Horasan, Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Fars, Huzistan, Rum, Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia'nın İlhanlıların esas eyaletlerini oluşturdukları ve münasebetle de Ebü'l-Fida, İbn Verdî, İbn Haldûn, Aynî, İbnü's-Şahne ve İbnü's-Sibât'nin isabetli bir şekilde kaydettikleri üzere ülke topraklarının sekiz idarî mıntıkaya ayrıldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan Kirman, Herat ve Mazenderan gibi bölgeler ise hem yönetsel hem de vergi toplanması hususunda yerel hanedanlıklar üzerinden Horasan'a bağlı olduğu görülmektedir. Ermeniyye, Gürcistan ve Trabzon'a gelince, buraların tümü ile yerel krallıklara bırakıldığından, bunların statüsü özerk yapıda olmuştur.

Yapılan değerlendirme sonucuna göre İlhanlı eyaletlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1.1. Azerbaycan:

Başkent Tebriz'in Azerbaycan bölgesinde olmasından dolayı, söz konusu eyalet de devletin merkezi sayılmaktaydı. Müstevfi'ye göre Azerbaycan, dokuz kısma ayrılmakta ve yirmi yedi şehri ihtiva etmekteydi. Sınırları ise kabaca Irak-ı Acem, Mugan, Gürcistan, Ermeniyye ve Kürdistan arasında kalmaktaydı. Eyaletin eski merkezi Meraga iken Tebriz'in Abâkâ devrinde başkent yapılmasıyla İlhanlılar ile birlikte bölgenin merkezi de Tebriz olmaya başlamıştır. Tebriz dışındaki önemli şehirleri ise Mehranrud, Serderud, Bamil, Ervenek, Rudkap, Hanımrud ve Bedustan, Ucan, Erdebil, Helhal, Dumerzin, Şahrut, Pişkin, Aher, Kilanî Feslun, Merdani Nekim, Yaft, Hoy, Selmas, Urmiyye, Üşneviyye, Serav, Miyanc ve Gemrud, Meraga, Bosuy, Deh Harkan, Nilan, Merend, Duzmar, Nahcivan, Azad, Erran, Mugan, Bacervan, Berzend, Filsevar, Mahmudabad, Bilkan, Bedre, Gence, Hirek, Şirvan ve Geştasfî, Bakuye, Şemahi, Kible ve Şaberan'dı⁴⁰. İlhanlıların kuzey hududunda olan ve Altın Orda Devleti'nin talep ettiği Azerbaycan bölgesi ise devletin askerî yaylak ve kışlaklarının önemli bir bölümünü ihtiva etmekteydi. Bununla birlikte Ermeniyye toprakları, idarî olarak doğrudan Azerbaycan'a, yani merkeze bağlıydı.

1.2. Horasan:

Horasan, İlhanlılar devrinde özellikle Çağataylı Devleti'ne karşı politik bir öneme sahip olmasından dolayı, devletin ikinci önemli bölgesi kabul ediliyordu. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere eyalet yönetimi veliaht şehzadenin

⁴⁰ Müstevfi, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 75-93.

uhdesine bırakılıyordu⁴¹. Bu eyaletin merkezi Nişabur'du ve ayrıca Tus, Herat, Tirmiz, Belh gibi önemli şehirleri ihtiva ettiği devrin kaynakları tarafından zikredilmektedir⁴². Fakat Hamdullah Mustevfi'nin bildirdiğine göre vergi hususunda Mazendaran'ı da kapsamaktaydı⁴³. Bu da bölgedeki şehirlerin önemini artırıyordu. Bölgedeki şehirler eski kadim ticarî ve askerî yolların üzerinde olmaları sayesinde her biri devrin en gelişmiş yerleşim yerlerinde sayılmaktaydı. Nişabur, Tus, Herat, Tirmiz ve Belh gibi şehirler sadece kendi dönemleri için değil, tarihin birçok faslında büyük öneme sahip şehirlerin başında geliyorlardı⁴⁴. Herat ise Mâverâünnehr'e karşı konumu sebebiyle ülkenin doğu topraklarının edata karakol üssü işlevi görüyordu⁴⁵.

1.3. Irak-ı Acem:

Irak-ı Acem, hem İlhanlı merkezi Azerbaycan'a hem de Irak, Suriye ve Anadolu'ya açılan askerî ve ticarî yollar üzerindeki şehirleri sayesinde İlhanlılar devrinin önemli bölgelerinden birisiydi. Yine Hamdullah Mustevfi'nin bildirdiğine göre merkez İsfahan olmak üzere, Kazvin, Kum, Kaşan, Seherverd, Sicistan, Taberistan, Gilan ve İsmailî beldelerini kapsamaktaydı⁴⁶. Bu şehirler, malum olduğu üzere Büyük Selçuklular devrinden itibaren ülkenin önemli merkezleriydi. Söz konusu bu şehirler ayrıca Türk, İranlı, Arap, Moğol ve Kürtlerden müteşekkil nüfusa ev sahipliği yaptığı bilinmektedir⁴⁷.

1.4. Irak-ı Arab:

Buranın merkezi Bağdad olup Vasıt, Kufe, Basra, Dinever ve çevresindeki yerleri kapsamaktaydı⁴⁸. İlhanlı hükümdarları, Bağdad'ın başına genellikle devleti içerisinde en itibarlı kişileri atıyorlardı⁴⁹. Abâkâ Han tarafından

⁴¹ Nitekim Hafız Ebrû, bu husus hakkında şunları söyler: “Ulu atan Hülegü Han, Türkistân ülkesinden İran memleketinin saltanatına geldiğinden bu yana şehzadelerden hangileri makam, rütbe, değer ve mertebesi daha fazla olmuş ise Horasan Emirliği onlara bağlanmıştır. Padişah Hülegü Han zamanında Abâkâ Han ülkede idi. Abâkâ Han sultan olunca Argûn Han'ı Horasan'a tayin etti. Saltanat tahtı Argûn Han ile bezenince amcan Gâzân Han'ı o hududa tayin etti”. Bk. Hafız Ebrû, *Zeyl camiü't-tevârih reşîdî*, Nşr. Hanbaba Beyanî, Tahran 1350, s. 111.

⁴² Ebü'l-Fida, II, s. 332; İbn Verdî, II, s. 211; İbn Haldûn, V, s. 643-644; Aynî, I, s. 416.

⁴³ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 159-160.

⁴⁴ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 147-154; Ebü'l-Fida, II, s. 332; İbn Verdî, II, s. 211; İbn Haldûn, V, s. 643-644; Aynî, I, s. 416.

⁴⁵ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 147-154.

⁴⁶ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 47-75.

⁴⁷ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 47-75.

⁴⁸ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 28-47.

⁴⁹ Özkan Dayı, “Bağdad'da İlhanlı Dönemi İdarecileri (1258-1280)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, LX, Erzurum, 2017, s. 391-412.

Bağdad'a Suncâk Noyan'ın naibi olarak Ata Melik Cüveynî'yi şehrin zaptı sırasında meydana gelen yıkımı bir nebze telafî edebilmek için atamış ve kendisi de bu konuda bir hayli önemli işler başarmıştır. Özellikle şehrin imarı kadar talan edilen toprakları tekrar ziraata açtığı bilinmektedir⁵⁰. Gazan Han devrine geldiğinde ise şehir hayli gelişmiştir⁵¹.

1.5. Huzistan:

Bu eyaletin merkezi Şuşter'di. Ayrıca Ahvaz ve çevresindeki yerleri de kapsamaktaydı⁵². Merkeze bağlı bir diğer bölge ise Fars olup, merkez Şiraz'dı. Şebankâre, Kutşen, Kirman, Kazrun ve Bahreyn şehirlerinden oluşmaktaydı⁵³. Burada her türden yiyecek ve doğal güzellikler anlamında tam bir cazibe merkeziydi. XIV. asrın başında burayı ziyaret eden Odorico da Pordenone (öl.1331), etrafının hayvanlara zengin otlaklar sağlayan geniş meralara ve dağlara sahip olduğunu, adet olduğunun aksine burada kadınlar yerine erkeklerin kumaş dokumacılığı ile uğraştığını belirtir⁵⁴.

1.6. Fars:

Fars bölgesi, İlhanlı idarî sahaların başında gelmesin yanında, sahip olduğu askeri ve ticari potansiyel sayesinde mülhakatındaki Şiraz, Kutşen, Kirman, Kazrun ve Bahreyn şehirleri bir hayli gelişmişlerdi⁵⁵. Özellikle Kirman silah imalatında bir hayli önemli bir üstü. Yezd gibi şehirler ise ticarî merkez hüviyetinde olup özellikle ipek ve ipekli kumaş ihracatında önemli bir ticaret merkeziydi⁵⁶.

1.7. Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia:

Merkez Musul olmak üzere Amid, Mardin, Meyyâfârikîn, Nisibin, Sincar, Siirt, Ra'su'l-Ayn, Düneyser, Harrân, Ruha ve Ceziretü'l-İbn Ömer şehirlerini kapsamaktaydı⁵⁷. El-Cezire bölgesinin İlhanlılar devrindeki idarî durumunun değişime uğradığı ve klasik dönem İslam coğrafyacılarının el-Cezire'yi bölgesini Diyâr-ı Bekr, Diyâr-ı Rebia ve Diyâr-ı Mudar olarak üç kısma ayırma usulünden vazgeçtikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Hülegü devrinden

⁵⁰ Vassâf, s. 61; *Tahrir-i Vassâf*, s. 34.

⁵¹ Ahmed Münşî Kumî, *Gülîstan-ı hüner*, Thk. Ahmed Süheyli Hanzarî, Tahran 1352 s. 21.

⁵² Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 109-112.

⁵³ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 138-147.

⁵⁴ Odorico da Pordenone, *Sopra la Vita E I Viaggi*, Ed. Teofilo Domenichelli-Marcellino Da Civezza, Prato 1881, s. 157.

⁵⁵ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 138-147.

⁵⁶ Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Çev. Filiz Dokuman, I, Tercüman Yayınları, İstanbul 1979, s. 32.

⁵⁷ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 102-107; Hasan b. Ahmed Mühellebî, *el-Kitabü'l-Azîzî, el-Mesalik ve'l-Memalik*, Dımaşk 2006, s. 109-111.

itibaren İlhanlıların el-Cezire bölgesinin bu üç kısmını zamanla Musul'ın merkez olarak gösterildiği Diyâr-ı Bekr bölgesi adı altında birleştirdiklerini görmekteyiz. İlhanlılar ile sürekli savaş halinde olan Memlûk devri coğrafyacılarında ise bölge hakkında verdiği bilgiler daha çok X. asır İslam coğrafyacılarının tekrarından ibaret olduğu için el-Cezire bölgesini Diyâr-ı Bekr, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Rebia olarak üç kısma ayırmaya devam ederler. Fakat kendi dönemleri hakkında verdikleri kayıtlarda Diyâr-ı Rebia ve Diyâr-ı Mudar ismini çok az kullanırlar. Buna karşın bölge için daha çok Diyâr-ı Bekr ismini kullandıklarını görmekteyiz⁵⁸.

1.8. Rum (Anadolu):

Rum (Anadolu)'un merkezi Konya olmak üzere Malatya, Aksaray, Sivas ve diğer Anadolu'nun şehirlerini kapsamaktaydı. Burası 676/1277 yılına kadar Selçuklular eliyle yönetilirken, bu tarihten itibaren bölgenin yönetimi doğrudan İlhanlı merkezine bağlanmıştı. Bölgenin merkezi Konya olup Malatya, Aksaray, Sivas, Erzurum ve Niğde gibi önemli Türk-İslam şehirlerine ev sahipliği yapmaktaydı⁵⁹. Özellikle Sivas, Erzincan ve Erzurum gibi şehirler Tebriz'e giden güzergâhın üzerinde olduklarından, İlhanlılar devrinde büyük bir gelişme göstermişlerdir⁶⁰. Bunlardan Sivas, tüccarlar için önemli bir güzergâhtı⁶¹. Selçuklular devrinden itibaren başlayan Türkmen göçü sayesinde Anadolu'nun dört bir yanında Müslüman-Türk nüfusun baskın hale geldiği şehirler halini almışlardır. Burada Türk/Türkmen nüfusla beraber Rum ve Ermenilerden oluşan hatırı sayılır bir Hıristiyan nüfusa da ev sahipliği yapmaktaydı⁶².

İlhanlılar devrinde bu sekiz eyalet, üç şekilde yönetilmekteydi. Bunlardan ilki doğrudan merkeze bağlı olan eyaletlerdi. Azerbaycan, Horasan, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab bu başlığın altında zikredilebilir. İkincisi ise kendilerine tâbi devletler eliyle yönetilen eyaletlerdi. Bunlar da Rum (Anadolu), Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia, Ermeniyye, Kirman, Gürcistan ve Trabzon'du. Üçüncü ise iç işlerinde yerel bir hükümdar tarafından yönetilmekte olan, fakat dış

⁵⁸ Yunîni, II, s. 236; Makrizî, *Kitabü's-sulûk li marifetü'd- duvelü'l-mulûk*, Nşr. M.A. Ata, I, Beyrut 1997, s. 140; İbnü'l-Hacer Askalanî, *İnbâü'l-gumr bi-ebnâ el-'omr fi't-tarih*, Thk. Muhammed Abdulmuid Han, I, Beyrut 1986, s. 113. Ayrıca Musul ve el-Cezire'deki Moğol hâkimiyeti hakkında bk. Ala' Mahmud Kadavî, *el-Musul ve'l-Ceziretü'l-Furatiye fi Ahdi Devletü'l-Moğoli'l-İlhaniyye*, Bağdad 1436.

⁵⁹ Müstevfi, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 94-103; İbn Bîbî, *el-Evamirü'l-ala'îye fi'l-umuri'l-ala'îye*, Çev. Mürsel Öztürk, II, s. 233; Turan, *a.g.e.*, s. 589-590.

⁶⁰ İbn Said, *Kitâbü'l-coğrâfiyâ*, Nşr. İsmail el-Arabî, Beyrut 1970, s. 188; Odorico da Pordenone, s. 155.

⁶¹ İbn Said, s. 187.

⁶² Bu husus ile ilgili bk. Osman Turan, "Les souverains seldjoukides", *Studia Islamica*, I, (1953), s. 65-100.

hadiselerde İlhana bağlı olan eyaletlerdi. Bunlar da Fars, Huzistan, Mazenderan, Yezd, Herat ve civarıydı. Azerbaycan, Horasan, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab'da yerel veya tabi olsun başka bir siyasi teşekkülün varlığına izin verilmemiştir. Zikredilen bölgeler yönetimi doğrudan merkeze, yani Tebriz'e bağlıydı. Buraya merkezden bir şehzade veya vali gönderilirdi. Bu suretle askerî ve idarî tüm işlerle birlikte vergi toplanması bunların eliyle yapılırdı. Kısacası buralardaki her türlü iş merkez yönetimin elinde icra edilmiş ve herhangi bir yerel yönetimin varlığına müsaade edilmemiştir.

2. Eyalet İdaresi

İlhanlılar devrinde eyalet sınırları ve miktarları hakkında genel bir değerlendirme yaptıktan sonra, söz konusu eyaletlerin yönetim birimleri ve bu birimlerin başındaki görevlilerin hiyerarşisi hakkında bazı tespitlerde bulunulabiliriz. İlk olarak eyaletlerin başında hanedana mensup bir şehzadenin bulunduğu söylemek gerekir⁶³. Bunlar, kendilerine bırakılan eyaletin yönetim ve üst düzey asayişini korumakla sorumluydular. Irak-ı Arab ve Horasan gibi büyük eyaletlerde ise şehzadeler ile birlikte *Divan-ı Buzurg*'a⁶⁴ bağlı birer vezir görevlendirilirdi⁶⁵. Şehzadeler dışında eyaletlerdeki şehirlerin başında *şahne* adında bir askerî vali bulunmaktaydı.

⁶³ Hülegü, Irak, Horasan ve Mazenderan'a en büyük oğlu Abâkâ'yı atarken; Arrân ve Azerbaycân'ı Sibe kıyılarına kadarki vilayetlerin başına da şehzade Yeşmût'u getirmiştir (Reşîdüddîn/Rûşen-Musevî, II, s. 1049; Benâketî, s. 425; Mirhând, V, s. 271; Bâfkî, *Cami'ü müfidî*, III, Tsh. İrec Avşar, Tahran 1384, s. 118). Abâkâ Han da tahta oturmasının ardından bu usulü aynen tatbik etmiştir. Abâkâ Han, ilk icraatlarını sayarken Derbend, Şirvan ve Mugan taraflarından Aladağ hudutları arasındaki bölgelerin yönetimini Yeşmût'a bıraktığını, bir diğer kardeşi Tubsîn'i de Horasan ve Mazenderân'dan Amuderya (Ceyhun) kıyılarına kadarki sahayı idare etmek üzere görevlendirmiştir. Bk. Reşîdüddîn/Rûşen-Musevî, II, s. 1060-1061; Türkçe terc., s. 79; Vassâf, I, s. 54; *Tahrir-i Vassâf*, s. 32; Benâketî, s. 427; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhi*, Nşr. Muhammed Ferruh, II, Meşhed 1340, s. 333; Mirhând, V, s. 276; Handmîr, III, s. 108.

⁶⁴ Kaynaklarda *divan-ı buzurg* (büyük divan), *divan-ı kebir İlhanî* veyahut *divan-ı İlhanî* olarak da tesmiye edilip askeri meseleler dışında kalan ve devletin birçok kademesinde karar mercii olarak işlevlik kazanan bir divan yer almakta olup, devlet merkezinin yönetimi, malî, idari meselelerde diğer divanların fevkindeydi. Bk. Nahcivânî, II, s. 92-95. Bu hususta geniş bir değerlendirme için şu çalışmaya başvurulabilir: Özkan Dayı, "İlhanlı İdarî Teşkilatı I: Divanlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XL, Sayı 69, Ankara, 2021, s. 72-94.

⁶⁵ Örneğin Abâkâ Han, tahta geçtikten sonra Horasan'a Hâce İzzeddin Tahir'i vezir sıfatı ile atamıştır. O da ölünce de yerine Hâce Veciheddin getirmiştir. Bk. Reşîdüddîn/Rûşen-Musevî, II, s. 1060-1061; Türkçe terc., s. 79; Vassâf, I, s. 55-56; *Tahrir-i Vassâf*, s. 32; Benâketî, s. 427; Hâfî, II, s. 333-334; Mirhând, V, s. 276-277, 310-311; Handmîr, III, s. 108. Aynı suretle Horasan'da Şehzade Argun'un yanında Hâce Veciheddin Zengî vezir olarak görev yapmıştır. Bk. Mirhând, V, s. 310-311.

Nitekim İlhanlıların ilk zamanlardan beri yeni ele geçirilen yerlere *şahne* atandığı bilinmektedir⁶⁶.

Her ne kadar eyaletlerin yönetiminden şehzadeler mesul ise de esasında eyaletlerde bulunan bu *şahnelerin* tüm işleri çekip çevirdikleri anlaşılmaktadır. Söz konusu *şahneler*, kendilerine bırakılan şehrin veyahut eyaletin her türlü güvenlik işlerine tam yetki ile bakarlardı. Bunlar sadece eyaletlerdeki şehirlerin başında değil, devletin başkenti Tebriz’de de görev yaptıkları anlaşılmaktadır. Esasında İslamî devlet yönetim geleneğinin tipik bir uygulaması olarak İlhanlılar devrinde de bu usulün aynen devam ettirildiği görülmektedir. Bunlar, emri altındaki kolluk görevlileri aracılığı ile mesul tutulan idarî bölgenin asayişini sağlamak, kanunsuz yapılan işlere izin vermemek, suçlu bulunan kimseler varsa onları yakalatıp gerekli mercilere teslim etmek ve son olarak da haksız gasp veya temellüklere engel olmaya çalışırlardı. Bu münasebetle asayiş birimlerinin en üst kademesinde görev yapan *şahne*, kendinden alt mercilerde çalışan görevliler arasında rabıtayı sağlamakla da mükelleftiler. Fakat kendisi daha çok büyük hadiselerle bakardı. Ayrıca bir nevi devletin adalet ve hükmünü korumakla yükümlü olduklarından, bu kişiler genellikle güvenilir ve halk tarafından sevilen kişiler arasından seçilmesine dikkat edilirdi⁶⁷. Bunlar, Moğolca *daruga* ismi ile anıldıkları da olurdu⁶⁸.

Eyaletlerde şehzadeler, vezirler ve *şahneler* dışında, Moğollardan oluşan *beğlerbeği* veya *emirü’l-ümera*, *emir-i ulus*, *emir-i ülke*, *emir-i tümen* (*noyan*), *emir- hezare* (*onbaşı*), *emir-i sade* (*yüzbaşı*) ve *emir-i dehe* (*onbaşı*) gibi

⁶⁶ Hülegü, Halep Kalesi’ni aldıktan sonra buranın başına Tukul Bahşi’yi *şahne* olarak atamıştır. Bk. Reşidüddin/Rüşen-Musevî, II, s. 1027; Türkçe terc., s.54.

⁶⁷ Hinduşah Nahcivânî, *Düstûrü’l-katib fi ta’yînü’l-meratib*, Nşr. Abdülkerim Alizade, II, Moskova 1971, s. 35-39; Şems Şerik Emin, *Ferheng Islahat-ı Divanî (Dovran) Moğul*, Tahran 1357, s. 157-158. Reşidüddin, Abâkâ Han devrinde Tebriz *şahnesi* olarak Narduy Ahtaci’yi gösterir. Bk. Reşidüddin/Rüşen-Musevî, II, s. 1124; Türkçe terc., s.128.

⁶⁸ Abdulkadir Yuvalı, “Daruga”, *DİA*, VIII, s. 505-506; Çinli tarihçi Xiu Ting, bu unvanı sivil işlere bakanlara denildiğini belirtir. Bk. Xiu Ting, Xiu Ting, *Hei Ta shi lu*, haz. Mustafa Uyar, çev. Ankhbayar Danuu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s. 114. Ayrıca Altın Orda Devleti’ndeki kullanımı hakkında Bk. István Vásáry, “The Golden Horde Term Daruga and Its Survival in Russia”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXX, Sayı 2 (1976), s. 187-197. Abâkâ Han devrinde Gökçe’nin Şiraz *şahnesi* olarak görev aldığı bilinmektedir (Vassâf, II, s. 194; *Tahrir-i Vassaf*, s. 113; Zerküb Şîrâzî, *Şirazname*, Tsh. İ.Cevadî, Tahran 1350, s. 90; Mirhând, IV, s. 622; Fesaî, *Farsname-i nasırî*, Nşr. Emir Kebir, I, Tahran 1367, s. 268; Erdoğan Merçil, *Fars Atabekliği Salgurlular*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 112; Denise Aigle, *Le Fârs sous la domination mongole: politique et fiscalité, XIIIe-XIVe*, Paris 2005, s. 120-121). Onun 670/1271 yılında Engiyânü tarafından öldürülmesi üzerine Şiraz’ın *şahneliğine* müşterek olarak Muhammed Bek, Tutyâk (Tunyâk) ve Bulûgân getirilmiştir (Vassâf, II, s. 195; *Tahrir-i Vassaf*, s. 113-114; Zerküb Şîrâzî, s. 90).

komutanlar görev alırlardı⁶⁹. Bu komutanların ekseriyeti eyalet sınırlarını düşmandan korumakla sorumlu olduklarından, geniş yetkilere ve kalabalık bir alt komuta tabakasına sahiptiler. Bu komutanların en büyüğü olan ve kaynaklarda *beğlerbeği* veya *emirü'l-ümera* olarak tesmiye edilen vazife sahibi bir kişi, diğer emirlerin en büyüğü olup, başkomutan sıfatını taşırdı. Bunlar eyaletin neredeyse tüm işlerine bakar ve devletin adeta temsilcisi sıfatını taşırlardı. Ayrıca eyaletlerde sayıları 10.000-30.000 arasında değişen ve çeşitli büyüklükteki kalabalık askerî birliklerin her türlü sevk ve idaresinin komuta hiyerarşisinin en tepesinde bulunurdu. Bunlar aşağıda görevlerine temas edilecek olan dört adet *emir-i ulus* içerisinde en muteberi olarak seçilirdi. Geriye kalan üç tanesi ise *emir-i ulus* sıfatını taşırdı. Bu komutanların tam listesini veremiyorsak da anladığımız kadarıyla Abâkâ devrinde bu görevi Suncak Noyan üstlenirken, Gazan Han devrinde Kutluşah, Olcaytu ve Ebu Said devrinde ise bu görevde Emir Çoban'ın olduğu bilinmektedir⁷⁰.

Eyaletlerdeki önemli işler ise biri *beğlerbeği* olmak üzere dört *ulus beyinin* ortak iştiraki ile görülürdü. Böylece kararlar bu dört beyin hususi görüşü dikkate alınarak resmîyet kazanırdı. Bunlara danışılmadan herhangi büyük bir karar alınmaz, şayet bunlardan herhangi birisi hazır bulunmazsa bile kendisi varmış gibi toplantılarında alınan kararların yazıldığı *yarlıklara*⁷¹ ismi bulunurdu. Fakat bu komutanın naibi adının altına mührü atardı. Anlaşıldığı üzere de bu dört *ulus beyi*, verdikleri kararlarda *vezire* danışmaları gerekirdi, lakin vezirin hükmüne de tümü ile uymak zorunda değillerdi. Emirler ve vezirler ortak iş yürütür ve böylece emirlerin olmadığı zamanlarda, özellikle de vezir askerî konularda onların işlerini üstlenir ve naiplerine yapmaları gereken işleri bildirirdi. Ayrıca gerektiğinde resmî belgelere emirlerin adlarını yazarak, yukarıda da temas edildiği üzere, naiplerine imza attırırdı⁷².

Beğlerbeği'in vazifesi bir hayli önemli olduğundan bizzat İlhan'ın çıkardığı yarlık ile görevlendirilirdi. Bunlar uzun süre orduya hizmet edip İlhan'ın takdirini kazanan ve büyük başarılar elde eden güçlü, akıllı ve ordudaki askerler tarafından saygı duyulan kişiler içerisinde seçilmesine

⁶⁹ Bu görevliler esas itibarıyla İlhanlı devletinde askerî teşkilatın başındaki kişilerdi. Lakin İlhanlılarda eyalet ve askerî görevler bir kabul edildiğinden bu kişilerde eyalet teşkilatının başında kişiler olurdu. Bu komutanlar hakkında geniş bir değerlendirme için şu çalışmaya başvurmak gerekir: Mustafa Uyar, "İlhanlı İnan Moğolları Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XLIX, Sayı 1, Ankara, 2009, s.33-47.

⁷⁰ El-Ömerî, s. 68; İbn Batuta, *Tuhfetü'n-nuzzâr fi garaib el-emsâr-İbn Batuta Seyahatnamesi*, Çev. A. S. Aykut, I, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 288; Emin, *a.g.e.*, s. 77.

⁷¹ Türk ve Moğol devletlerinde hükümdarların yazdırdığı veya hazırlattığı buyruklar, fermanlardır. Bk. İlyas Kemaloğlu, "Yarlık", *DİA*, XLIII, s. 334-335.

⁷² El-Ömerî, s. 68; Kalkaşendî, IV, s. 423.

özen gösterilirdi. Bunların görevleri o kadar mühimdi ki diğer üç *emir-i ulus* başta olmak üzere tüm *vezirler*, *eyalet hâkimleri*, *emir-i tümen*, *emiri-i hezare*, *emir-i sade* ve hükümdarın hususî dostları olan *inaklar* kendisine danışarak iş yapmaları gerekmekteydi. Savaş sırasında da ordunun kontrolünü bizzat alır ve İlhan'ın bizzat buyruğu yok ise ordunun tüm hamle ve saldırılarına kendisi karar verirdi. Bu sebeple bunların elinde büyük miktarda asker ve toprak bulunur, İlhan'ın olmadığı zamanda da başkomutan sıfatını taşırlardı. *Beğlerbeği* olarak görev yapan bu kişiler, mutlak suretle Moğol asıllı olması gerekirdi. Maaşları da *ikta*' usulü ile ödenirdi⁷³.

Kıdemli komutanlar söz konusu olduğunda, *Beğlerbeğinden* sonra en yetkili kişiler yukarıda da isimleri zikredilen *emir-i uluslar*dı. Bunlar daha çok eyaletlerde görev yapan, fakat doğrudan merkeze bağlı iş yapan üst rütbeli beyler arasında seçilirdi. Bunların sayısı yukarıda da yazıldığı üzere üç olup, *beğlerbeğinden* gelecek emir uyarınca görev yaptıkları eyaletlerdeki askerin her türlü sevk, ikmalî, düzeni ve idaresi ile ilgilenir; görev aldığı yerleri asiler, bozguncular, zalimlere karşı koruyarak halka kötü davranan şahıs veya yöneticileri bulup cezalandırırlardı. Her ne kadar *beğlerbeği* ile birlikte bunların dördü *emir-i ulus* olarak bilinse de *beğlerbeği* dışında kalan esas üç *emir-i ulusa kol emirliği* deniliyordu. Görevleri bir hayli mühim akdedildiğinden, tıpkı *beğlerbeği* gibi, bunlar da bizzat hükümdar tarafından *al-tamgalı yarlık*⁷⁴ ile atanırlardı⁷⁵.

Eyaletlerde *emir-i ulusun* emri altında görev yapan bir alt komuta kademesinde *emir-i ülke* denilen komutanlar görev yapardı. *Emir-i ülke* olarak seçilen kişilerin adil ve savaşlarda yararlılık veya kahramanlık göstermiş komutanlar arasından atanmasına azamî dikkat edilirdi. Savaş dışındaki zamanlarda da görev aldıkları yerlerin asayişini sağlamak, bozgunculuk ve isyan durumlarına süratli bir suretle müdahale etmek, sınırları korumak, eyaletlerdeki görevlilerin para, mal ve eşya gibi sair ihtiyaçları gidermekle vazifelendirilmişlerdi. Bu kişiler de *emir-i uluslarda* olduğu gibi, bizzat İlhan tarafından *emir-i tümenler* arasından *al-tamgalı yarlık* ile atanırlardı. Masraflar da eyaletten gelen gelire karşılanırdı⁷⁶.

İlhanlıların esas komuta kademesini temsil eden ve *emir-i ülkeden* sonra en kıdemli komutanlar ise *emir-i tümen* veya *noyan* adı verilen kişilerdi. Bunlar onluk sisteme göre en büyük birlik olan 10.000 kişilik orduların

⁷³ Nahcivânî, II, s. 155-156.

⁷⁴ İlhanlılarda altın suyuna batırılan mührün vurulduğu yarlık türüydü. Devletin hudutları içerisinde daha çok mühim kararlar ile birlikte mali konularda emirler ve önemli görülen elçilik heyetlerinin taşıdığı mektuplara vurulurdu. Bk. Kalkaşendî, IV, s. 428.

⁷⁵ Nahcivânî, II, s. 9-19.

⁷⁶ Nahcivânî, II, s. 20-25.

başında bulduklarından dolayı bu ismi almışlardı. Bunların temel vazifesi diğer komutanlarda da olduğu gibi savaşta kendi mesuliyetine bırakılan 10.000 kişilik askerin sevk ve idaresini yapmaktı. Emri altında görev yapan *emir-i hezare* (onbaşı), *emir-i sade* (yüzbaşı) ve *emir-i dehe* (onbaşı) gibi çeşitli büyüklükteki ordulara komuta eden emirler bulunurdu. *Emir-i tümenler*, İlhan'ın *yarlık*ına göre ordusunu daima savaşa hazır tutarak gece-gündüz fark etmeden savaşa çağrıldıkları zaman askerlerini tam teçhizatla savaşa iştirakini zağlamakla mükelleftiler. Ayrıca 10.000 askerin her türlü silah, at veya malzemeyi tedarik etmek zorundaydılar. Tıpkı diğer üst düzey komutanlar gibi bizzat İlhan tarafından *al-tamga yarlık* usulü ile atanırlardı. Maaşları ise her yıl *Divan-ı Buzurg*'un belirlediği miktarda *ikta*' usulünce ödenirdi. Ölünce oğlu, şayet adil ve başarılı birisi ise babasının görevini üstlenebilirdi⁷⁷.

Bir önceki paragrafta da bahsedildiği üzere orduda *emir-i tümenin* emri altında görev yapan *emir-i hezareler* bulunmaktaydı. Bunların da tıpkı diğer emirler gibi bizzat İlhan tarafından atandıkları bilinmektedir⁷⁸. 1.000 dinar civarında olan maaşlarını ise nakdî olarak alırlardı⁷⁹. Bu emirlerin altında komuta ettiği 100 askere binaen *emir-i sade* (yüzbaşı) olarak tesmiye edilen komutanlar bulunurdu. Bunlar, başarılı *emir-i deheler* (onbaşılar) içerisinden seçilirdi. Maaşları da *Divan-ı Buzurg* tarafından belirlenen oranda ödenirdi. Nihayetinde de en alt komuta kademesinde *emir-i dehe* bulunmakta ve adlarından da anlaşıldığı üzere 10 askere komutanlık ederlerdi⁸⁰. Ayrıca kaynaklar vesilesiyle öğrendiğimiz üzere İlhanlılarda 4.000 kişilik ordular da mevcut olup, bunların başında önemli kabile veya boyların beylerin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Argun (1284-1291) devrinde bu birliklerden bahsedilmektedir⁸¹.

⁷⁷ Nahcivâni, II, s. 25-26; el-Ömerî, s. 68; Emin, *a.g.e.*, s. 35-37.

⁷⁸ Nahcivâni, II, s. 29.

⁷⁹ Kalkaşendî, IV, s. 427-428.

⁸⁰ Nahcivâni, II, s. 25-29; Emin, *a.g.e.*, s. 37-38.

⁸¹ Reşidüddîn/Rüşen-Musevî, II, s. 1168; Türkçe terc., s.162. Hülegü ve Abâkâ Han devrindeki önemli askeri ümeraya gelirse, bunlar İlgây, Argun Aka, Şiremun, İlgas, Suncâk, Atay, Kurcan, Muragay, Buraltay, Tughur, Kitboğa, İğay, Şiktur, Urgutu, Kara, Katan, Buga Timur, Tura Timur, Mulagu, Sugatay, Abaçi, Hindu, Kurtsbay, Alin Timûr, Kuday, Bukalmur, Durbay, Altaçu, Kurtugu, Sisay Baverci, Abar Buka, Tulday Yarguçi, Baydu, Samagar, Kutluk Buka, Tanjulun, Küçük Unaghuçi, Bulaghan, Abdullah Aka, Tugay Emir-i Yarguci, Dalulday'dır. Bk. Reşidüddîn, *Şu'ab-ı pençegâne*, Topkapı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, nr.2938, vr.138a-143a; *Mu'izü'l-Ensab*, Ed. A. K. Muminov, *Istoriâ Kazakhstana v persidskikh istochnikakh*, III, Almatı 2006, vr. 60b-61a; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, Ankara 1971, s. 37-38.

Dikkat edildiği üzere İlhanlılarda eyaletlerde görev alan komutanların askerî konular dışında eyaletlerin her türlü yönetim işleri ile de sorumlu oldukları görülmektedir. Bundaki esas faktör, İlhanlılarda eyalet yönetimi ile askerî icraatların tümü ile bir akdedilmesi idi. Ayrıca *Divan-ı Buzurg*'a bağlı tüm görevliler, hisselerine düştüğü kadar hem bu komutanlara hem de mesul oldukları nökerlerine belli bir oranda ve yıllık olarak bir miktar para vermek zorundaydı. Bu komutanların yetkileri ve baktıkları işler bir hayli geniş olduğundan, askerî konular dışında kalan bir takım işleri alt kademedeki kişilere havale etmek zorundaydılar. Emirler, haftada iki defa *kirpâs-ı muazzam* adı verilen denilen divan çadırınlarında toplanır ve bu toplantılarda da bölgede görev alan *kadılar*, *yarguciler* (hakimler) ve *muhasıllar* (vergi toplayıcıları) ile bir araya gelerek eyaletin genel işlerini konuşurlardı. Fermanlarda ise üç *emir-i ulusun* isimleri ve mühürleri *beğlerbeği* isminin altına, vezirin isminin ise üstüne atılırdı⁸².

Eyaletlerde bizzat hükümdarın bizzat atadığı veya *Divan-ı Buzurg*'un görevlendirdiği idarî kurum ve görevliler dışında, eyalet idarî yapısı içerisinde isimlerine tesadüf edilen başka görevlilerin veya kurumların olduğu bilinmektedir. Bunların bir kısmının İlhan veya *baş vezir* tarafından atandıkları malum ise de söz konusu görevlilerin işleri genellikle mahalli olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklar, genellikle *hâkim* ve *naib* (vali) adlı yüksek mertebeli bir görevliden bahsederler⁸³. Anlaşıldığı kadarıyla bunlar, belli bir bölge veya bir şehirde devletin emirlerini halka iletmekle sorumluydular⁸⁴. Ayrıca bunlar görev yerlerine göre dört kısma ayrılırlardı. Bu kısmın ilki *emanet hâkimliği*'ydi. Nahcivânî (öl. 1330)'den öğrendiğimiz üzere, bölgeden veya divanın belirlediği saygı duyulan bir kişiyi yarlık çıkarmak suretiyle bir yıllığına eyaletin belli şehirleri veya bölgelerini yönetmek üzere tanzif edilirdi. Müellif, genellikle İlhan'ın bu tür

⁸² Nahcivânî, II, s. 9-19; Kalkaşendî, IV, s. 427; Emin, *a.g.e.*, s. 33-34.

⁸³ Hülegü devrinde Irak-ı Acem ve Horasan memleketlerinin hâkimliğini Ali Melik yapmaktaydı. Bk. Reşidüddin/Rüşen-Musevî, II, s. 1045; Türkçe terc., s.69. Ayrıca Hülegü, Haleb'i hakimliğine ilk olarak Fahreddin Sakî'yi atamış; fakat halktan gelen şikayetler üzerine yasaya çarptılmış, onun yerine de Zeyneddin Hafizî atanmıştır. Bk. Reşidüddin/Rüşen-Musevî, II, s. 1027; Türkçe terc., s.54.

⁸⁴ Nitekim Abâkâ Han, Engîyânû 667/1268 yılında tekrar Fars Bölgesi'nin naibliğine (Vassâf, II, s. 193; *Tahrir-i Vassaf*, s. 112; Zerkûb Şîrâzî, s. 90; Fesaî, I, s. 267; Merçil, *ag.e.*, s. 112; Aigle, *ag.e.*, s. 120) İzzeddin Aybek-i Şamî'yi Malatya'nın hâkimliğine getirmişti (Reşidüddin/Rüşen-Musevî, II, s. 1104; Türkçe terc., s.115). Daha sonra Engîyânû'nun haksız olarak Şiraz *şahnesi* Gökçe'yi öldürmesi sebebiyle, görevinden azlederek yerine Suncâk Noyan'ı Bağdad ile birlikte Fars Eyaleti'ne "naib" olarak görevlendirmiştir (Reşidüddin/Rüşen-Musevî, II, s. 1060-1061; Türkçe terc., s. 79; Vassâf, I, s. 195; *Tahrir-i Vassaf*, s. 113; Zerkûb Şîrâzî, s. 90; Fesaî, I, s. 268; Merçil, *ag.e.*, s. 112-113).

⁸⁴ Nahcivânî, II, s. 132-136.

görevlendirmeleri harap olmuş eyaletlerde yaptığı ilave eder. Öyle ki şayet bir yer, savaş veya deprem sebebiyle harap edilmiş ise bu şahıslar da bölgede devlet idaresini yeniden tahsis etmek ve imarını gerçekleştirmekle meşgul olurlardı. *Divan-ı Buzurg*'a bağlı çalıştıkları için de maaşlarını buradan alırlardı⁸⁵. Bu kişilerin görev yaptığı ikinci kısım ise *zimmân ve mukatâ'a hâkimliği*ydi. Öyle ki *Zimmân* (zeamet) ve *mukatâ'a* (iktâ') usulüne göre namzet mazbataları verilerek bir yıllığına mahsus görevlendirilirlerdi. Fakat bunların ilkinde göre esas farkı devletten maaş almazlardı. Bunun yerine görevlendirildiği bölgeden kendilerine tahsis edilen zeamet ve iktâ' üzerinden gelir elde ederlerdi. Bununla birlikte şehirlerde görev alanlara bazı dönemlerde hem kendi hem de askerlerin kullandıkları hayvanların yemi için devlet tarafından belli bir meblağ para desteği verilmekteydi⁸⁶. Yaptıkları tüm icraatları da mutlak suretle ilgili hususi deftere geçirmek zorundaydılar. Yılsonunda da bu defterlerin bir suretini mazbataları birlikte *Divan-ı Buzurg*'a teslim ederlerdi⁸⁷. *Hâkimlerin* görev yaptıkları üçüncü kısım ise *tamga hâkimliği*ydi. İlhanlılarda *tamga* olarak zikredilen gümrük vergilerinin tahsilinde problemler veya bununla ilgili bazı aksaklıkların oluşması durumunda bunlar bizzat merkez tarafından görevlendirilirlerdi. Anlaşıldığı kadarıyla bu kişiler hem karar vericiydiler hem de teftiş işi yaparlardı. Bu sebeple görevlerinin ehemmiyeti göz önüne alındığında, bu kişilerin bizzat İlhan tarafından itimat ettiği kişiler arasından seçilmesine özen gösterilirdi⁸⁸. *Hâkimlerin* görev yaptığı dördüncü ve son kısım ise *vilayet-i mezru'î hâkimliği*ydi. Bunlar özellikle bir bölgede ziraî ürünlerdeki kıtlık veya mahsul kalitesinin düşmesi durumunda bizzat İlhan tarafından gönderilirlerdi. Bunların verdiği kararlar, genellikle acil durumlarda ve süratli bir şekilde verilme esasına dayanmaktaydı. İlgili problem çözüme kavuşturulduğunda da çiftçi, mahsulünün 2/10 miktarında kendisine vermek zorundaydı⁸⁹.

Eyaletlerin yönetimi dışında malî hususların tatbiki, devletin en önemli gelir kalemlerinden birini teşkil eden vergilerin toplanması ve bunların belli bir esasa göre tasnif edilmesi de eyalet teşkilatlanmasının önemli bir ayağı teşkil ederdi. Bunlardan en önemlisi ise *Naib mustevfi-i memâlik*ti. Adından da anlaşıldığı üzere *Divan-ı İstifa*'nın başındaki *mustevfi*nin eyaletlerdeki vekilidiler. Bu sebeple *mustevfi*nin adına şehir ve beldelerdeki vergiyi veya

⁸⁵ Nahcivânî, II, s. 132-136.

⁸⁶ Abâkâ Han, İzzeddin Aybek-i Şamî'yi Malatya'ya atadığında hem kendisi hem de askerleri için 5.000 dinar para ayırmıştır. Bk. Reşîdüddîn/Rüşen-Musevî, II, s. 1104; Türkçe terc., s.115.

⁸⁷ Nahcivânî, II, s. 136-137.

⁸⁸ Nahcivânî, II, s. 138-140. İbn Batuta'nın anlattığına göre, Şiraz'da görev yapan ve vergileri toplamakla görevli Kıvâmeddîn Tamgacî, bu iş için günlük 10.000 dinar akçe (2.500 magrip altın dinarı) maaş alıyordu (İbn Batuta, I, s. 288-289).

⁸⁹ Nahcivânî, II, s. 140-141.

gelirleri toplayıp belli bir düzen içinde hususi defterlere geçirmekle sorumluydular. Bunların sorumluluk alanı önemli olduğundan *Divan-ı Buzurg*'tan çıkan hususi bir yarlık ile görevlendirilirdiler. Fakat devletten maaş almaz, görevlerinin karşılığını olarak sorumlu oldukları bölgeden topladık gelirler veya vergiler üzerinden nakdi veya mal cinsinden alırlardı⁹⁰.

İlhanlılarda devletin diğer kısımlarında olduğu gibi vergi toplama işleri ile ilgili olarak *daruga* veya *baskak* denilen *muhassıllar* görev alırlardı. Bunların esas görevleri de devletin koyduğu yasalar çerçevesinde ve kanunda yazıldığı miktarda vergi toplamaktı. Mükelleflerden vergi toplanması sırasında vazifelerini sorunsuz bir şekilde yerine getirmeleri için kendilerine *altın-tamga* verilirdi. Fakat vergi toplama işi bir hayli zahmetli bir iş olduğundan, kalabalık yardımcı grupla çalışırlardı. Vergiyi tahsili eden kişi, bunları çeşitli gruplara bölerek belli muhitlere gönderirdi. Bunlar da vergiyi toplar, alındıkları yer ve türlere göre taksim eder, daha sonra da muhassıllara teslim ederdi. *Muhassıl* da kâtipler aracılığıyla vergileri ilgili defterlere geçirirdi. Tüm vergilerin toplanmasıyla bunların çeşitli binekler veya yük arabaları aracılığıyla belli bir merkezde toplar, daha sonra da topladığı yüklü miktardaki vergiyi merkeze getirterek *Divan-ı İstifa*'ya teslim ederdi⁹¹. Bu vergilerin toplanması hususunda da hususi defterler düzenlenirdi. *Defter-i kanun* adı verilen ve esas olarak *defter-i kanun emval* ile *defter-i kanun karar-ı me'huz* olmak üzere iki kısma ayrılan vergi defterleri, vergilerin tür ve muhitine göre taksim edilirdi. *Defter-i kanun emval* adı verilen ve esas olarak herhangi bir bölgenin gelirlerinin mufassal bir suretle kayıt altına alındığı defterler bunların en önemlisiydi. Bunu da daha çok *tamga* vergileri ve toprak tahriri ile ilgili bilumum muamelatın kayıt altına alındığı *defter-i kanun karar-ı me'huz* defterler takip ederdi⁹².

İlhanlı eyaletlerinde tüm vergiler, bizzat *Yasa-yı Buzurg* denilen Cengiz Han tarafından konulmuş yasalara göre alınmaktaydı. İlhanlılar devrinde eserini kaleme alan Nasıreddin Tusî (öl. 1274), eyaletlerdeki her türlü haraca ait özel kanunlar konulduğunu ve bu sayede şahısların mal güvenliklerinin güvence altına alındığını aktarmakla vergilerin toplanma sırasında bunların güvenliklerine azamî derece dikkat edildiğine işaret eder⁹³. Esasında diğer Moğol devletlerinde olduğu gibi İlhanlıların ilk dönemlerinde de vergiler düzensiz alındığı anlaşılmaktadır. Fakat devletin belli kaideler üzerine

⁹⁰ Nahcivânî, II, s. 99-104.

⁹¹ Nahcivânî, II, s. 176 -177; Emin, a.g.e., s. 214-216.

⁹² Amulî, *Nefa'isü'l-finân fi 'ara'isü'l-'uyun*, Nşr. Hac Mirza Ebü'l-Hasan Şi'ranî, I, Tahran 1363, s. 324-325.

⁹³ Nasıreddin Tusî, *Tarassul*, Nşr. M.Minovi-V.Minorsky, "Naşir al-Din Tusî on Finance", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, X, Sayı 3, London, 1940, s. 760-761.

oturmasıyla, özellikle de Abâkâ devrinde, bunun için gereken önlemler alınmaya çalışılmıştır. Nitekim bu dönemde devletin ikinci önemli devlet adamı olan Vezir Şemseddin Cüveynî, vergilerin daha düzenli bir şekilde toplanması için Seyyid Sadreddin Hamza'yı görevlendirmiştir. Nahcivânî'nin bildirdiğine göre bu işle ilgili uzun bir tahkikat devrinden sonra nihayetinde bir rapor hazırlamıştır. Şemseddin Cüveynî düzensizliği kontrol ederek kayıt alma ve hesaplamak amacıyla Hâce Cemaleddin Munşî'ye başvurmuştur. Vezir burada ilk olarak eyalet ve muhassıllara gönderilen beratlar ve yarlıkların divanda ele alınmasını, bunların da siyakat yazısı ile tarih sırasına gönderilen şehir ve vilayetlere göre ayrı ayrı taksim etmesini istemiş, ayrıca bunların da bu iş ile ilgili hususi defterlere geçirilmesini emretmiştir⁹⁴.

Sonuç

İlhanlılar, sahip olduğu toprakları Azerbaycân, Horasan, Fars, Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Huzistan, Rum (Anadolu), Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia olmak üzere sekiz kısma ayırmalarına rağmen, bunları merkeze bağlı topraklar, tâbi devletlere ait topraklar ve yerel hanedanlıklara ait topraklar olmak üzere üçe böldükleri; merkeziyetçi bir devletten ziyade, merkeze doğrudan bağlı topraklar ile beraber, tâbi devletler ve yerel hanedanlıkların da dâhil edildiği bir yönetim örgütlenmesini tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Yönetim merkezlerinden ilki ve doğrudan merkeze bağlı olan Azerbaycân, Horasan, Fars, Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Huzistan, Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia bölgelerdeki tüm yönetim işleri tamamı ile merkez tarafından yürütülmekteydi. Fakat Diyâr-ı Bekr mülhakatındaki Mardin merkezli Artuklular ile Hısn-ı Keyfâ merkezli Eyyübîlerin yönetim yapılarına karışılmamıştır. Bir diğer yönetim bölgesi ise Gürcistan, Kilikya, Trabzon ve Rum (Anadolu) olup buradaki devletler kendi içlerinde müstakil olmakla beraber hükümdarın azli ve seçilmesi dâhil olmak üzere umumi işlerde İlhanlılara bağlıydılar. Bunların başında da Anadolu Selçukluları, Mardin Artukluları, Hısn-ı Keyfa Eyyübîleri, Kilikya Ermeni Krallığı, Gürcü Krallığı ve Trabzon Rum İmparatorluğu gelmekteydi. Söz konusu devletlerin hükümdarları ile birlikte İlhanlıları temsil edilmek üzere birer naip atanmaktaydı. Son yönetim şekli ise İlhanlı merkezine uzak olmakla beraber devletin toprağı sayılan yerlerde varlıklarını sürdüren yerel hanedanlıklardı. Bunlar Fars'ta Salgurlular, Herat'ta Kert Hanedanlığı, Şebankâre'de Fadluyeler, Yezd'te Yezd Atabekliği, Kirman'da Kutlukşahlar, Lur ve çevresinde de Büyük ve Küçük Lur Atabekliği, Mazenderan'da Bavendiler ve Pâduspâniler olduğu görülmektedir.

⁹⁴ Nahcivânî, II, s. 125-132; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 213-216.

Kaynakça

- Ahmed Münşî Kumî, *Gülîstan-ı hüner*, Thk. Ahmed Süheylî Hanzarî, Tahran 1352.
- Aigle, Denise, *Le Fârs sous la domination mongole: politique et fiscalité, XIIIe-XIVe*, Paris 2005, s. 120-121.
- Amulî, *Nefa'isü'l-finûn fi 'ara'isü'l-'uyun*, Nşr. Hac Mirza Ebü'l-Hasan Şi'ranî, I, Tahran 1363.
- Aynî, *İkdü'l-cümân fi târihi ehlü'z-zamân*, Nşr. Muhammed M. Emin, I, Kahire 1987.
- Bâfkî, *Cami'ü müfidî*, Tsh. İrec Avşar, III, Tahran 1384.
- Benâketî, *Ravzatü'l-ulî el-elbâb fi tevarihü'l-ekâbir ve'l-ensab, Tarih-i Benâketî*, Nşr. Ca'fer Şi'ar, Tahran 1348.
- Ch'ang Te, *Si shi ki (1259)*, Trans. E. Bretschneider, *Medieval Researches*, I, London 1888, s. 122-156.
- Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, Tsh. Abdulhay Habîbî, II, Kabil 1342; Türkçe çevirisi: *Tabakât-ı Nâsirî, Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, Çev. Mustafa Uyar, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016.
- Cüveynî, *Tarih-i cihangüşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- Dayı, Özkan, "İlhanlı İdârî Teşkilatı I: Dîvânlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XL, Sayı 69, Ankara, 2021, s. 72-94.
- Dayı, Özkan, "Bağdad'da İlhanlı Dönemi İdarecileri (1258-1280)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, LX, Erzurum, 2017, s. 391-412.
- Ebü'l-Fida, *Tarih Ebü'l-Fidâ, Muhtasar fi ahbarü'l-beşer*, Nşr. Mahmud Deyyub, II, Beyrut 1997.
- El-Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-Mustalihü's-Şerif*, Thk. M.H. Şemseddin, Beyrut 1988.
- Emin, Şems Şerik, *Ferheng Islahat-ı Divanî Dovran Moğul*, Tahran 1357.
- Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, Nşr. Muhammed Ferruh, II, Meşhed 1340.
- Fesaî, *Farsname-i nasrî*, Nşr. Emir Kebir, I, Tahran 1367.
- Güneş, İbrahim, "İslam Tarihi Kaynaklarına Göre İlhanlıların Suriye Seferi", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, VII, Sayı 2, 2021, s. 791-804.
- Güneş, İbrahim, *Abâkâ Han Devrinde İlhanlı Devleti Tarihi (663-681/1265-1282)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla 2021.
- Hafız Ebrû, *Zeyl camiü't-tevârih reşîdî*, Nşr. Hanbaba Beyanî, Tahran 1350.
- Hamdullah Müstevfî, *Târih-i güzîde*, Nşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Tahrân 1364.

- Hamdullah Müstevfi, *Nuzhetü'l-kulüb*, Nşr. G. Le Strange, London-Leiden 1915.
- Hândmir, *Düstürü'l-Vüzerâ*, Tsh. Said Nefisî, Tahran 1976.
- Hândmir, *Habib-i siyer fi ahbarü'l-beşer*, Tsh. M. Debirsiyaki, III, Tahran 1362.
- Hasan b. Ahmed Mühellebî, *el-Kitabü'l-Azizî, el-Mesalik ve'l-Memalik*, Dımaşk 2006.
- Hinduşah Nahcivânî, *Düstürü'l-katib fi ta'yînü'l-meratib*, Nşr. Abdulkerim Alizade, II, Moskova 1971.
- İbn Batuta, *Tuhfetü'n-nuzâr fi garaib el-emsâr-İbn Batuta Seyahatnamesi*, Çev. A. S. Aykut, I, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.
- İbn Bibî, *el-Evamirü'l-ala'îye fi'l-umuri'l-ala'îye*, Çev. Mürsel Öztürk, II, TTK, Ankara 1996.
- İbn Haldûn, *Tarih İbn Haldun, Kitâbü'l-İber ve divanü'l-mübtedâ ve'l-haber fi eyyamü'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi sultâni'l-ekber*, V, Beyrut 2006.
- İbn Said, *Kitâbü'l-coğrâfyâ*, Nşr. İsmail el-Arabî, Beyrut 1970.
- İbn Verdî, *Tarih İbn Verdî, Tetimmet'ü- muhtasar fi ahbarü'l-beşer*, II, Beyrut 1996.
- İbnü'l-Hacer Askalanî, *İnbâü'l-gumr bi-ebnâ el-'umr fi't-tarih*, Thk. Muhammed Abdulmuid Han, I, Beyrut 1986.
- İbnü's-Sibât, *Sıdkü'l-ahbar*, Nşr. Ö. A. Tedmurî, I, Trablus 1993.
- İbnü'ş-Şahne, *Ravzatü'l-menazir fi 'ilmü'l-eva'il ve'l-evahir*, Thk. Seyyid Muhammed Mühenna, Beyrut 1997.
- Kadavî, Ala' Mahmud, *el-Musul ve'l-Ceziretü'l-Furatiye fi Ahd Devletü'l-Moğoli'l-İlhaniyye*, Bağdad 1436.
- Kadı Ahmed Gaffârî, *Târîh-i cihanâra*, Tahran tz.
- Kalkaşendî, *Subhü'l-'aşâ fi sinâ'atü'l-inşâ*, IV, Kahire 1913-1920.
- Kemaloğlu, İlyas, "Yarlık", *DİA*, XLIII, s. 334-335.
- Lewis, Bernard, "İsmaililer", *İA*, V/II, s. 1120-1124.
- Makrizî, *Kitabü's-sulûk li marifetü'd- duvelü'l-mulûk* Nşr. M.A. Ata, I, Beyrut 1997.
- Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Çev. Filiz Dokuman, I, Tercüman yayınları, İstanbul 1979.
- Merçil, Erdoğan, *Fars Atabekliği Salgurlular*, TTK Yayınları, Anlara 1991.
- Mirhând, *Ravzatü's-safa fi sireti'l-enbiyâ ve'l-mülûk ve'l-hulefâ*, Nşr. Abbas Perviz, V, Tahran 1375.

- Mu'izü'l-Ensab*, Ed. A. K. Muminov, *Istoriâ Kazakhstana v persidskikh istochnikakh*, III, Almatı 2006.
- Muineddîn Natanzî, *Müntehab et-tevarîh-i Mu'inî*, Nşr. Pervin İstahrî, Tahran 1383.
- Nasıreddin Tusî, *Tarassul*, Nşr. M.Minovi-V.Minorsky, "Naşır al-Dîn Tūsî on Finance", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, X, Sayı 3, London, 1940, s. 755-789.
- Odorico da Pordenone, *Sopra la Vita E I Viaggi*, Ed. Teofilo Domenichelli-Marcellino Da Civezza, Prato 1881.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Gazan Han ve Reformları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.
- Reşîdüddîn, *Câmi'üt-tevârih*, Tsh. Muhammed Rüşen ve Mustafa Müsevî, II, Tahran 1373; Türkçe çevirisi: *Câmi'üt-tevârih*, Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesampour Khelejani, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- Reşîdüddîn, *Şu'ab-ı pençegâne*, Topkapı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, nr.2938.
- Rıza Kulî Han Hidayet, *Fihristü't-tevarih*, Nşr. Abdu'l-Hüseyin Nevaî, Tahran 1373.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 1987.
- Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Degisi*, I, Ankara 1971, s. 1-147.
- Şebankareî, *Mecmau'l-ensâb*, tsh. Mir Haşim Muhaddes, Tahran 1363.
- Turan, Osman, "Les souverains seldjoukides", *Studia Islamica*, I, (1953), s. 65-100.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004.
- Uyar, Mustafa, "İlhanlı İnan Moğolları Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XLIX, Sayı1, Ankara, 2009, s.33-47.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- Vásáry, István, "The Golden Horde Term Daruga and Iits Survival in Russia", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXX, Sayı 2 (1976), s. 187-197.
- Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, I, Bombay 1269; *Tahrir-i Vassâf*, Tsh. Abdu'l-Muhammed Âyeti, Tahran 1346.
- Xiu Ting, *Hei Ta shi lu*, haz. Mustafa Uyar, çev. Ankhbayar Danuu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.
- Yûnînî, *Zeyl miratü'z-zaman*, II, Haydarabad 1955.
- Yuvalı, Abdulkadir, "Daruga", *DİA*, VIII, s. 505-506.
- Zerküb Şirâzî, *Şirazname*, Tsh. İ. Cevadî, Tahran 1350.